

УДК 347.6

Марина Великанова,*канд. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри правознавства**Київського національного університету культури і мистецтва*

СПІВВІДНОШЕННЯ РИЗИКУ З ІНТЕРЕСОМ ТА ПРАВОВІДНОШЕННЯМ

Ця стаття присвячена вивченню співвідношення ризику з інтересом та правовідношенням. Робиться висновок, що інтерес входить до суб'єктивної ознаки ризику. Ризик має подвійну природу. З одного боку, він є фактом-станом, що зумовлює виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин. З іншого боку, ризик може бути триваючим станом-правовідношенням.

Ключові слова: ризик, цивільне право, юридичний факт, інтерес, правовідношення.

Постановка проблеми. Нагальною проблемою натеper є розмежування категорії ризику з категоріями інтересу та правовідношення. Проблема співвідношення зазначених категорій викликає жваву дискусію серед науковців. Відсутність єдиного підходу до розуміння місця ризику в системі цивілістичних категорій не тільки не дозволяє з'ясувати сутність ризику, а й негативно відображається на управлінні ним. Адже ефективність управління ризиком залежить від своєчасного виявлення, правильної оцінки ризиків та визначення шляхів запобігання їх виникненню. А це, у свою чергу, можливе лише за умов встановлення співвідношення ризику з такими суміжними категоріями, як інтерес та правовідношення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія ризику викликає зацікавленість серед багатьох науковців. Ризик тлумачиться як форма невизначеності, невідомості, як об'єктивний феномен у процесі прийняття рішень (А. І. Омельченко, В. І. Серебровський,); в контексті діяльності людини, у тому числі й професійної (С. В. Михайлов, Я. О. Чапичадзе); як підстава для відшкодування шкоди (І. С. Канзафарова, В. Д. Примак,); як категорія, пов'язана з творчим процесом (Ч. Н. Азімов, Я. Б. Бараш, Ю. М. Жорнокуй, А. І. Омельченко) тощо. І хоча проблема сутності ризику, його співвідношення із суміжними категоріями була предметом дослідження М. М. Агаркова, І. В. Волосенко, М. С. Гринберга, О. О. Красавчикова, Я. М. Магазинера, Р. А. Майданика, Н. І. Майданик, Д. І. Мейєра, С. В. Михайлова, В. А. Ойгензіхта, А. І. Омельченка, В. І. Серебровського, Б. І. Сташківа та інших, остаточно не вирішеним залишається питання його місця серед суміжних цивілістичних категорій.

Метою даної публікації є встановлення співвідношення ризику з категоріями інтересу та правовідношення.

Виклад основного матеріалу. Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова, досліджуючи цивільні правовідносини, підняли питання природи інтересу: це об'єктивна чи суб'єктивна категорія. Аналізуючи чинне законодавство, автори дово-

дять суб'єктивну природу інтересу як категорії, що доповнює категорію «суб'єктивне право». За їх визначенням, цивільний інтерес – це прагнення, потреби особи, котрі не визначені законом або угодою сторін як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх [1, с. 125-131].

О. І. Ющик вказує на інтерес як на безпосереднє дієве вираження людської потреби. На думку автора, інтерес є об'єктивною категорією. Така його об'єктивність зумовлена не тим, що він існує поза суб'єктом – його носієм, а тим, що своїм існуванням інтерес заявляє, що у соціальному бутті індивіда під впливом потреби об'єктивно відбулась така зміна, яка з необхідністю орієнтує його на дієве втручання в це буття для створення людських умов задоволення такої потреби. При цьому зазначена необхідність зумовлена не усвідомленням суб'єкта, а умовами його суспільного буття. У зв'язку з цим науковець визначає інтерес як об'єктивно зумовлену спрямованість життєдіяльності людського індивіда на діяльну зміну умов його існування для задоволення потреби, яка виникла у нього. Інтерес, за твердженням дослідника, належить до сфери необхідності, а не сфери свободи. Суб'єктивація інтересу, що виражається категорією «зацікавленість», передбачає співвіднесення об'єктивно існуючого інтересу з конкретними умовами існування і конкретними особливостями суб'єкта потреби, опосередкування вибором цього суб'єкта індивідуального способу задоволення такої потреби [2, с. 212-221].

В. А. Ойгензіхт підтримує об'єктивно-суб'єктивну природу інтересу з певним застереженням. Так, учений наголошує, що єдність об'єктивного та суб'єктивного не в об'єктивному змісті та суб'єктивній формі, а пов'язана з процесом реалізації, що включає в себе усвідомлення, прагнення, бажання тощо. Цей процес не зводиться до інтересів, хоча і пов'язаний з ними. У зв'язку з цим доцільно говорити не про єдність об'єктивного і суб'єктивного в інтересі, а про означений зв'язок у регулятивному процесі, про єдність детермінуючої стадії з власне вольовою. І далі автор робить висновок, що

потреби та інтереси детермінують вольовий процес. Проте якщо потреби – передумова інтересів, то інтереси – уже передумова діяльності [3, с. 35].

Поряд із поняттям «інтерес» вживається поняття «охоронювані законом інтереси», під якими розуміють не опосередковані правовими нормами, але такі, що не суперечать загальним засадам цивільного законодавства, прагнення суб'єкта задовольнити соціально-економічні потреби, які реалізуються у цивільних правовідносинах і підлягають цивільно-правовому захисту [4, с. 130].

І. В. Венедіктова так визначає охоронюваний законом інтерес: «це усвідомлена суб'єктом права необхідність в отриманні певного матеріального/ нематеріального блага або зміни правового статусу, що спонукають суб'єктів медичного права вчинювати конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, які знаходяться в правовому полі і є незабороненими державою» [5, с. 122]. При цьому, говорячи про співвідношення інтересу та права, автор зазначає, що не можна погодитись із твердженням про антагоністичний характер взаємодії права та інтересу. На її думку, право впливає з інтересу, інтерес формує, змінює об'єктивне право, стає причиною виникнення, реалізації, зміни чи припинення суб'єктивного права. Деталізація існування інтересів у правовому полі відбувається у три способи: 1) окремий інтерес повністю відображається в праві, що спонукає до закріплення його в конкретних нормах; 2) інтереси закріплюються і відображаються через суб'єктивні права; 3) інтерес із самого початку існує поза правом, або не повністю ним закріплюється, чи є зафіксованим у праві, але в недостатньому чи небажаному для суб'єкта ступені. За своєю сутністю охоронюваний законом інтерес – це прагнення людини володіти благами, яке є основним посилком становлення та розвитку цивілізації, яке врегульовується діалектичною парою «право – інтерес», де право – результат діяльності держави, а інтерес – руйнівний чинник та результат діяльності й розвитку громадянського суспільства. Крім того, охоронюваний законом інтерес формує метод правового регулювання цивільного права, оскільки визначає, яким чином відносини врегульовуються нормами права, а також характер правового регулювання. Цивільно-правовий інтерес є руйнівною силою, що забезпечує вільне волевиявлення учасників правовідносин під час реалізації своїх прав, припускає багатоваріантність поведінки суб'єкта правовідносин, коли суб'єкт самостійно приймає рішення щодо можливих дій у цих правовідносинах [6, с. 37-38].

У рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп1 «У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес)» зазначається, що в юридичних актах термін «інтерес», враховуючи його як лексичне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається

як широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами.

Поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається у частині першій статті 4 Цивільного процесуального кодексу та інших законах України у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «права» (інтерес у вузькому розумінні цього слова), означає правовий феномен, який: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальноновизнаним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом. Охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним.

У зв'язку з цим Конституційний Суд України доходить висновку, що поняття «охоронюваний законом інтерес» треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [7].

І в науці, і в зазначеному рішенні Конституційного Суду України розмежовують законні та незаконні інтереси. О. М. Вінник вказує на такі ознаки незаконного інтересу: 1) взагалі не відображається в об'єктивному праві (не впливає з його загальних засад) або визначається як суспільно шкідливий; 2) не відповідає загальному благу (публічним інтересам і законним інтересам інших осіб); 3) захист такого інтересу не гарантується державою; 4) його реалізація навіть тягне за собою юридичну відповідальність, оскільки зазвичай при цьому порушується встановлений правопорядок і законні інтереси інших осіб [8, с. 86]. Законні інтереси поділяють на опосередковані правом та приховані законні інтереси. До останніх належать не визнані правом інтереси [9].

У літературі також трапляється розуміння інтересу як юридичного факту та прагнення (потреби особи) юридичного характеру. На думку І. В. Венедіктової, інтерес набуває здатності бути юридичним фактом, що тягне можливість виникнення, зміни або припинення правовідносин. Виходячи з поділу юридичних фактів на дії та події та розглядаючи волю як передумову виникнення певного правовідно-

шення у контексті можливості вибору поведінки для забезпечення своїх інтересів, автор пов'язує волю з інтересом та робить висновок, що підставами виникнення правовідносин можуть бути правомірні (законні) і неправомірні (незаконні) відображені в певних юридичних фактах інтереси осіб. Водночас охоронювані законом інтереси мають певним чином подвійну природу: вони є елементом і правовідносин, і правового статусу осіб [6, с. 79, 81, 84]. Проте варто зазначити, що автором так і не було остаточно вирішено питання, чи є інтерес підставою чи елементом правовідношення.

Щодо співвідношення інтересу і ризику І. В. Волосенко зазначає: «Особливість співвідношення ризику та інтересу полягає в зовнішньому вираженні їх взаємного зв'язку і впливу на ситуацію можливого заподіяння шкоди приватній особі, з використанням сукупності особливих ознак, притаманних кожній з наведених конструкцій. Інтерес описує ситуацію суб'єктивно – як поведінку даної особи, яка приносить їй користь. У свою чергу, вплив ризику на ситуацію має переважно об'єктивний характер, що зумовлено необхідністю врахування не завжди залежних від конкретної особи зовнішніх обставин (небезпек), які саме й заподіюють шкоду». Тому автор робить висновок, що ризик та інтерес є взаємовиключними умовами здійснення цивільного правовідношення, внаслідок яких виникають збитки або блага (прибуток тощо) [10, с. 21].

Зацікавленість викликає розуміння співвідношення ризику та інтересу В. А. Ойгензіхтом. На думку автора, процес прийняття рішення включає такі «поняття», як: мета (завдання), неоднозначність результатів, неоднозначність способів досягнення мети. У момент прийняття рішення у стані ризику мають місце зазвичай декілька напрямів дій, із яких необхідно вибрати єдиний. При цьому вибір визначається не тільки мотивацією та потребами, а й можливостями. Зменшення потреб може бути компенсовано збільшенням можливостей, і навпаки [3, с. 134]. Якщо виходити із попереднього твердження дослідника, що потреби є передумовою інтересів, а інтереси – передумова діяльності, то інтереси є складником вольового (регулятивного) процесу, який, у свою чергу, є вольовим критерієм суб'єктивної ознаки ризику. Тобто інтерес входить до суб'єктивної ознаки ризику.

Видається доцільним підтримати таку точку зору, виходячи з такого. Суб'єктивно ризик охоплюється як інтелектуальним, так і вольовим критеріями. Вольовий критерій є головним у прийнятті рішення суб'єктом. Вибір і прийняття рішення є результатом вольового зусилля. А таке вольове зусилля формується не тільки під впливом усвідомлення факторів ризику, визначення ступеня ймовірності та рівня ризику, передбачення можливих результатів своєї діяльності (інтелектуальний критерій), а й з урахуванням потреб, інтересів та знання можливостей. Таким чином, інтерес є однією з детермінант вольового процесу, входить до вольового критерію суб'єктивної складника ризику.

Що стосується правовідносин, то і в теорії права, і в цивільному праві ще триває полеміка щодо їх поняття, елементів, сутності. Не вдаючись у зазначену дискусію, сприйmemo найпоширеніше визначення правовідносин як урегульованих (визнаних) об'єктивним правом суспільних відносин між його учасниками, які володіють суб'єктивними правами і юридичними обов'язками [2, с. 111].

Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova вказують на багатоплановість цього поняття, характеристика якого можлива на кількох рівнях. Погоджуючись загалом із розрізненням абстрактних і конкретних правовідносин, у межах дослідження цивільних правовідносин вчені вказують на доцільність характеристики правовідносин на трьох рівнях: 1) загальнотеоретичному – характеристика здійснюється у найбільш абстрактному вигляді як категорії, що існує та підлягає аналізу в межах загальної теорії права взагалі; 2) цивілістично-теоретичному рівні – правовідносини також розглядаються як загальна категорія, проте вже на рівні галузевої теорії права, дослідження поняття, ознак та суті категорії цивільного права; 3) конкретно-цивілістичному рівні, де враховується цільова спрямованість правового регулювання відповідних суспільних відносин, визначаються обставини, що впливають на їх виникнення та реалізацію, приймається рішення про застосування (характер реалізації) норми відповідної галузі права [1, с. 9].

Зважаючи на мету цієї публікації, зацікавленість викликає саме співвідношення ризику із правовідношенням. Якщо виходити зі зробленого вище висновку, що ризик є юридичним фактом-станом, то необхідно встановити, у якому зв'язку перебувають юридичні факти і правовідносини. З цього приводу у літературі висловлювались такі думки.

Передумовами правовідносин, тобто умовами, за наявності яких вони виникають, змінюються чи припиняються, є: 1) норми права; 2) юридичні факти; 3) правосуб'єктність; 4) інтерес уповноваженої особи; 5) поведінка (правова активність) учасників правовідносин [11, с. 420-423]. І хоча загалом таке твердження видається дещо спірним (зокрема, незрозуміло, чому правова активність учасників є передумовою, а не змістом правовідносин), як видно, юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин.

М. Д. Пленок також дотримується тієї точки зору, що юридичні факти є підставами виникнення правовідносин, зазначаючи, що юридичні факти – це реальні обставини, з якими норми права пов'язують виникнення правовідносин, що розвиваються. Юридичний факт є головною умовою (підставою) виникнення та динаміки правовідносин, основою механізму правового регулювання правовідносин [12, с. 127].

Окремі вчені-теоретики юридичні факти включають до структури правовідносин. Зокрема, О. Ф. Скакун розглядає юридичні факти і як передумову, і як структурний елемент правовідносин [13, с. 380].

А. В. Коструба, досліджуючи юридичні факти в механізмі припинення цивільних відносин, зазначає: «... коли у правовідношення вступа-

ють дві сторони, у одній з них є суб'єктивне право, а в іншій – обов'язок, що кореспондує цьому праву. Способом здійснення права однією стороною є виконання обов'язку іншою. Таким чином, з точки зору суб'єктивного права і правової поведінки особи можна говорити про можливість існування правової моделі право-припиняючих фактів у суб'єктивному праві. З точки зору уповноваженої особи (у правовідносинах) право є можливістю бути причиною дій зобов'язаної особи, причому можливість діяти для управомоченої особи є наслідком того, що вона може бути причиною дій зобов'язаного, тобто те, що зобов'язана особа вчиняє, не вчиняє чи терпить. З точки зору зобов'язаного, чуже право є попередньою визначеністю дій зобов'язаного тими можливостями, які закладені в чужому суб'єктивному праві. З цього приводу цілком логічним є висновок про те, що правовідносини – це ланцюг юридичних фактів, які є логічним продовженням попередніх правовідносин і раніше існуючих юридичних фактів...». Далі вчений робить висновок, що правові відносини завжди пов'язані з юридичними фактами і такий зв'язок не можна розглядати спрощено, розуміючи, що правові відносини виникають із правової норми та юридичних фактів. Це пояснюється тим, що у процесі розвитку правовідносин змінюється склад їх суб'єктів, а також їхні права та обов'язки. Із припиненням правовідносин юридичні факти, що були їх фактичною основою, самі по собі не зникають, а змінюється їх юридична якість. Вони або втрачають юридичний характер, або змінюють своє юридичне значення шляхом створення фактичної основи нових правовідносин [14, с. 39-40].

Висловлюється також і думка про те, що, як юридичний факт, стан входить у фактичні склади різних правових відносин. У певних ситуаціях станом можуть бути правові відносини. На думку Г. М. Чувакової, це зовсім не дискредитує самостійність фактів-станів, бо правовідносини теж можуть виконувати роль юридичних фактів [15, с. 110]. Такої ж позиції дотримується й В. С. Ковальська, зазначаючи, що факти-стани, будучи самі триваючими правовідносинами, діють одночасно як юридичний факт і породжують інші правовідносини [16, с. 164].

Висновки

Щодо співвідношення ризику та інтересу можна стверджувати, що інтерес входить до суб'єктивної ознаки ризику. Вибір і прийняття рішення є результатом вольового зусилля, яке формується не тільки під впливом усвідомлення факторів ризику, визначення ступеню ймовірності та рівню ризику, передбачення можливих результатів своєї діяльності (інтелектуальний критерій), а й врахування потреб, інтересів та знання можливостей. Отже, інтерес є однією із детермінант вольового процесу, входить до вольового критерію суб'єктивного складника ризику.

Ризик, як факт-стан, має певною мірою подвійну природу. З одного боку, ризик може по-

роджувати, змінювати чи припиняти правові відносини, тобто виконувати функції юридичного факту, який у сукупності з іншими життєвими обставинами впливає на динаміку правовідносин. У цьому разі ризик як факт-стан має всі характеристики юридичного факту.

З іншого боку, ризик може бути триваючим станом-правовідношенням, зміст якого становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Юридичне значення матиме власне факт існування (чи відсутності) такого стану-правовідношення. Наприклад, стан професійного ризику, який передбачає перебування в ньому майнового об'єкта або працівника. Існування такого стану встановлює додаткові вимоги до суб'єктів (мають володіти спеціальними знаннями, мати необхідну кваліфікацію та досвід) і створює необхідність прийняття ними на себе наслідків, що об'єктивно чи суб'єктивно не визначені та якими можна або не можна управляти. Стан ризику може виключати відповідальність особи за шкідливі наслідки. Відповідно, і перебування у такому стані породжує у суб'єкта права та обов'язки, які за інших обставин не виникли б (обов'язок дотримуватись меж допустимості ризику чи право на застосування надзвичайних заходів).

Разом із тим, встановивши співвідношення ризику з інтересом та правовідношенням, невирішеною залишається проблема зв'язку ризику із суб'єктивним правом.

Список використаних джерел:

1. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 456 с.
2. Ющик А. И. Диалектика права / А. И. Ющик – К.: Ред. журн. «Право України»; Ін Юре, 2013. – . – Кн. 1 : Общее учение о праве (Критический анализ общеправовых понятий). – Ч. I. – 2013. – 456 с.
3. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление / В. А. Ойгензихт. – Душанбе: Дониш, 1983. – 256 с.
4. Чепис О. І. Охоронюваний законом інтерес в цивільному праві: поняття та структура / О.І.Чепис //Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 1. – С. 129-134.
5. Венедіктова І. В. Цивільно-правові способи захисту охоронюваних законом інтересів / І. В. Венедіктова // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 121–126.
6. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: монографія / І. В. Венедіктова. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 288 с.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 239. – 15 грудня.
8. Вінник О. М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Вінник Оксана Мар'янівна. – К., 2004. – 631 с.

9. Чепис О. І. Законний інтерес як категорія цивільного права / О. І. Чепис // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 551–559.

10. Волосенко І. В. Ризик у цивільному праві (поняття, природа, види) : дис... кандидата юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес сімейне право міжнародне приватне право» / Волосенко Ірина Василівна. – К., 2011. – 204 с.

11. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. М. М. Рассолова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2004. – 735 с.

12. Пленюк М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання : монографія / М. Д. Пленюк. – К.: НДІ

приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. – 356 с.

13. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Хварьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.

14. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія / А. В. Коструба. – К.: Ін Юре, 2014. – 376 с.

15. Чувакова Г. М. Специфіка юридичних фактив-станів / Г. М. Чувакова // Актуальні проблеми держави і права. – 2007. – Вип. 36. – С. 108-111.

16. Ковальська В. С. Юридичні факти-стани у сімейному праві: питання правової природи / В. С. Ковальська // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4(44). – С. 162-168.

Эта статья посвящена изучению соотношения риска с интересом и правоотношением. Делается вывод, что интерес составляет субъективный признак риска. Риск имеет двойственную природу. С одной стороны, он является фактом-состоянием, который обуславливает возникновение, изменение и прекращение гражданских правоотношений. С другой стороны, риск может быть продолжающимся состоянием-правоотношением.

Ключевые слова: риск, гражданское право, юридический факт, интерес, правоотношение.

This article is devoted to the study of the relationship of risk with the interest and legal relationship. The conclusion is made that the interest is a subjective sign of risk. The risk has a dual nature. On the one hand, it is a fact-condition that causes the emergence, change and termination of civil legal relations. On the other hand, the risk may be condition legal relationship that is continuing.

Key words: risk, civil law, juridical fact, interest, legal relations.

